ڊاڪٽر عائشہ سريوال

جمال ابڙي جي ڪهاڻين ۾ سماجي حقيقتن جا عڪس

REFELECTION OF SOCIAL REALITIES IN THE STORIES OF JAMAL ABRO

Abstract:

Jamal Abro was born on May 02, 1924 and died on June 30, 2004. He published his seminal story collection "Pashoo Pasha," which is widely regarded as setting the standard for modern Sindhi short fiction literature. Jamal has authored a total of 17 works of fiction, which are regarded as trajectory due to his grasp of the language, composition, and literary prowess.

Jamal established a unique style of Sindhi storytelling, which influenced the new generation of Sindhi story writers. Following Jamal's undeniable spell on fiction writing, the entirety of Sindhi literary production has been transformed into stories that beautifully reflect the lives of Sindhi Society. None of Jamal's stories appear to be supernatural or magical; rather, each story depicts the true colour of human life. Jamal Abro's stories such as 'Peerani', 'Moonh Kari', 'Khamesy Jo Coat', 'Pashoo Pasha', 'Seendh', and 'Shah Jo Phar', among others, accurately depict the complexities of Sindhi society. Due to the contextual and linguistic richness of these stories, they can be considered seminal and exemplary works of Sindhi fiction literature. These stories epitomize many of our society's outmoded rituals as a result of Jamal's experience and observation of the unpleasant conditions in Sindhi society. His depictions of such circumstances draw readers into his fictional characters and instil a sense of emotion that would otherwise make Sindhi society's intricacies difficult to comprehend. It was his gift for presentation and artistic use of the language that brought even the deadest and least discussed characters to life. Although his stories are short, but they are densely packed with vivid meaning and provide a sense of society as a whole. Jamal's stories are based on our society's reality and present a revolutionary concept of social change. Jamal Abro weaves together all of his characteristics and details with realism, creatively presenting many of the society's bitter facts, tragedies, and complications.

Keywords: Sindhi short stories, characteristics, storytelling, etc.

زندگيءَ جي رواجي ۽ غير رواجي مسئلن کي نروار ڪرڻ ۾ ڪهاڻيڪار اهم ڪردار هوندو آهي ۽ جمال ابڙو سنڌ جو اهڙو ڪهاڻيڪار آهي، جنهن پنهنجي ڪهاڻين ۾ سماجي حقيقت جون سچايون ۽ ڪريون ڳالهيون بيان ڪيون آهن. جمال ابڙو 2 مئي 1924ع تي پيدا ٿيو ۽ 30 جون 2004ع تي لاڏاڻو ڪيائين. سندس ڪهاڻين جو ڪتاب "پشو پاشا" 1959ع ۾ ڇپيو جنهن کي جديد مختصر افساني جو بنياد يا پيڙهه سڏي سگهجي ٿو. جمال ڪل 17 افسانه لکيا آهن ۽ اهي پنهنجي ٻولي، اڻت ۽ پيشڪش سبب شاهڪار جو درجو رکن ٿا. سنڌ جو عوام اڪثر پنهنجي ئي پيدا ڪيل ريتن رسمن، وهمن وسوسن ۽ عقيدن جي زنجيرن ۾ جڪڙيل آهي. سنڌ جو اڪثر عوام محرومي واري زندگي گذاري رهيو آهي. مالي تنگدستي جي ڪري، سنڌي سماج ۾ رهندڙ ماڻهن جون خواهشون ۽ امنگون جنم وٺڻ کان اڳ ۾ ئي ختم ٿي وڃن ٿيون. جمال ابڙي جي ڪهاڻين ۾ اهڙا احساس، اهڙيون امنگون، خواهشون ۽ زندگيءَ جا اهڙا رنگ ۽ ڍنگ پيش ڪيل آهن. جمال ابڙي ڪهاڻيءَ کي حقيقت پسنديءَ جي لاڙي تحت اپاريو ۽ افساني کي نئون روپ ڏنو. هو افساني کي رومانوي ۽ خيالي انداز کان ڪافي اڳتي وٺي آيو جنهن تحت سماج جي ڏکين حقيقتن تان پردو پڻ کنيائين. شمس الدين عرساڻيءَ موجب:

"عبوري دور ۾ جمال ابڙو ٿوري ئي عرصي اندر هڪ وڏي ڪهاڻيڪار جي حيثيت ۾ اڀريو. هن جي مختصر ڪهاڻين جو بنياد خيال آرائي بدران حقيقت نگاريءَ جي خشڪ ۽ پٿريلي زمين تي رکيل آهي. ڳوٺاڻي ۽ مقامي زندگيءَ جي مسئلن جو عڪس سندس ڪهاڻين جي مکيه خصوصيت آهي."[1]

جمال ابڙي وٽ حقيقت نگاري پنهنجين سمورين خصوصيتن ۽ جزيات نگاريءَ سان ملي ٿي، جنهن ۾ سماج جي ڪيترين ئي تلخ حقيقتن، واقعن ۽ مسئلن کي تخليقي رنگ ۾ پيش ڪيو ويو آهي. هو روسي ادب کان بـه بيحد متاثر آهي، اهو ئي سبب آهي جو سندس تحريرن ۾ گورڪي، ترگنيف، دوستو وسڪي ۽ ٽالسٽاءِ جي لکڻين وانگر حقيقت نگاريءَ جا بيحد وڻندڙ ۽ اثرائتا روپ شامل آهن. جمال سنڌي افساني ۾ فن ۽ موضوع جي حوالي سان نـه صرف حقيقت نگاريءَ کي اوج ڏنو پر هن پنهنجن ڪردارن ۽ موضوعن جي چونڊ وسيلي سنڌي ڪهاڻيءَ کي سماجي حقيقت نگاريءَ سان بـه ڳنڍڻ جو ڪم ڪيو. ان سلسلي ۾ سندس افسانو "پشو پاشا" ئي مثال

طور ڪافي آهي. جنهن ۾ گورڪيءَ جي ناول ”ماءُ“ جو هڳاءُ محسوس ٿئي ٿو پر جمال ان ۾ سنڌي سماج جا سمورا رنگ پريا آهن. ۽ ان جو اصل ڪمال ڪهاڻيءَ جي اڻت آهي.

جمال، سنڌيءَ ۾ حقيقت نگاريءَ جو نمائنده ڪهاڻيڪار آهي. هن جي حقيقت نگاري سماج جي خارجي رُخن ۽ حقيقتن تي ٻڌل آهي. جمال وٽ سنگين ۽ تلخ حقيقتون ۽ واقعا به آهن، ۽ انهن کي واقعن کي پوڳيندڙ ڪردارن جون خالي خالي زندگيون به آهن، جن کي هو پنهنجي لکڻين جو خاص موضوع بڻائي ٿو. ورهاڱي کان اڳ به اسان وٽ سماجي حقيقت نگاريءَ جو لاڙو ڪهاڻين ۾ موجود ملي ٿو خاص طور ”سرد آهون“ (گوبند) ۽ ”پرهه ڦٽي“ (گڏيل مجموعو) وغيره جون ڪهاڻيون ان جو سگهارو مثال آهن. پر ورهاڱي کان پوءِ جمال پهريون فنڪار آهي، جنهن وٽ اهو رنگ وڌيڪ کُلي سامهون آيو.

جمال سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ مقامي رنگ جي روايت قائم ڪئي، جنهن اڳتي هلي سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ هڪ خاص رجحان جي شڪل پڻ ورتي. جمال کان پوءِ مڪمل نج سنڌي ماحول ڪهاڻين جو بنياد بڻيو آهي، جنهن ۾ سنڌ جي زندگين جي عڪاسي سهڻي انداز ۾ ملي ٿي. جمال جي ڪا به ڪهاڻي جادوئي نه لڳندي، هر ڪهاڻيءَ تي انساني زندگيءَ جو حقيقي رنگ چڙهيل آهي. جمال ابڙي جي ڪهاڻي ’پيراڻي‘، ’منهن ڪارو‘، ’خميسي جو ڪوٽ‘، ’پشوپاشا‘، ’سِينڌ‘، ’شاهه جو ڦر‘ وغيره سنڌي سماج جي عڪاسيءَ لاءِ مثال طور پيش ڪري سگهجن ٿيون، ۽ اهي ڪهاڻيون ڪافي مشهور ۽ مقبول ڪهاڻيون آهن. انهن ڪهاڻين ۾ هُن سماج جي ڪيترن ئي فضول رسمن کي ننديو آهي. هن سنڌي سماج جا بدصورت ڏيک ڏنا آهن، جن کي اندر جي گهرائيءَ تائين محسوس ڪري ٿو ۽ پوءِ پڙهندڙن کي محسوس ڪرائي ٿو. هن انهن ڪردارن کي پنهنجي فڪر جو ويس پارائي، اڳيان آندو آهي. هيڻائي جو شڪار ڪردار هن وٽ اچي، نئين زندگي ماڻن ٿا. جيئن ’پيراڻي‘ ڪهاڻيءَ ۾ پيراڻيءَ جي پيءُ جو ڪردار آهي. ان ڪهاڻيءَ ۾ غربت سبب هڪ ٻارڙيءَ جي جانورن وانگي ٻولي لڳائي ٿي وڃي. عورت جي حقن جو سوال جنهن تخليقي انداز ۾ پيراڻيءَ ۾ اٿاريو ويو آهي، ورلي ڪنهن ڪهاڻيءَ ۾ هوندو. عورت تي ظلم ڪيئن ٿو ٿئي، غربت جي سزا نياڻين کي ڪيئن ٿي ڪاٽڻي پئي، ۽ هڪ عورت ڪنهن ڍور برابر ڪيئن ٿي سمجهي وڃي، ان موضوع کي جمال ابڙي نهايت غيرروا‌جي انداز ۾ پيش ڪيو آهي.

جمال جي ڪهاڻين جي خاص خوبي اها آهي تہ ڪهاڻيءَ جي شروعات ۾ ئي ڪردارن کي نمايان ڪري ٿو ۽ ڪهاڻيءَ جو سمورو پسمنظر ڪردارن جي صورت ۽ سيرت وسيلي ئي بيان ڪري ٿو. پيراڻي ڪهاڻي جي شروعات پڻ ڪردارنگاريءَ ذريعي ٿئي ٿي. هيءَ هڪ دردناڪ الميي جو بيان آهي. جڏهن تہ ان ۾ ڪردارنگاريءَ جو ڪمال ڪاريگريءَ سان ٿيل آهي. جمال جڏهن بہ ڪنهن ڪردار کي پيش ڪري ٿو تہ ان کي اهڙو تہ فطري معصوم ڪري ٿو پيش ڪري، جو پڙهندڙن کي بہ ان ڪردار سان همدردي ٿيو وڃي. "پيراڻيءَ "جو هي پئراگراف ڏسو:

"پيراڻيءَ جو پيءُ پير واري ڳوٺ ۾ آيو ۽ "سلامالِيڪ" ڪيائين. "ادو ڪو سنگ ڪپي؟ "پيءُ جو مطلب ڏيءُ کي وڪڻڻ جو هو. سنڌ ۾ سَڱَنِ جي اڻاٽ. ڪيترن جا پڙ باسيل هئا.... پيراڻي پني اگهاڙي، چُنبا ڪليل. پڇي وڃي ماءُ جي چولي کي جهليائين. لالو جي پيءُ کيس هٿ لائي ڏٺو. پيراڻيءَ جي پيءُ پڪائي ڪندي چيو "ڏيرو (ڏيري) ناهي." ڳوٺ جي ٻاهران سٺ روپين تي فيصلو ٿيو. اڄ بروهين پنهنجا تڏا پٽيا. مڏي ويڙهجي سيڙهجي ڏاندن تي پئجي ويئي."[2]

پيراڻي ڪهاڻيءَ ۾ ڪردارن سان گڏ منظرنگاريءَ جي اپٽار بہ خوبصورت نموني ٿيل آهي. هر منظر اکين آڏو چرندو چرندو نظر اچي ٿو. جمال جي ٻولي ماحول مطابق منظرن سان ڀرپور ۽ نهڪندڙ هوندي آهي. سموري ڪهاڻيءَ ۾ ايتري تہ ڪشش ملندي جو شروع کان وٺي پڇاڙي تائين پڙهندڙ ان کان پاند آجو ڪرائي ناهي سگهندو. جمال جي منظر نگاريءَ کي پيراڻيءَ جي هن ٽڪري مان محسوس ڪري سگهجي ٿو:

"ٽڪر تان بروهين جي لڏ ٿي لٿي. سياري جي شروعات هئي. جابلو پٽن تان خشڪ هوا سنهڙيون پٽريون ڳِهليون ٿي وئي. بہ ٽي ڏاند هئا، جن تي سامان لڏيل هو. هڪ اٺ جنهن تي بانس جون لنيون ۽ ڏنڊا سنڌ ۾ وڪري لاءِ ڪنيل هئا. پنيان بہ ڪتا پڇ لوڏيندا پڳا ٿي آيا. مردن جا پير اگهاڙا، سنڊيون ڦاٽل ۽ لنديون، مٿن ۾ عاليشان ٽڪڙن وارا پرت پريل ميرا ۽ گندا ٽوپ، وڏا وار خشڪ، اٽيا ۽ چيڙهہ پيل، زائفن کي سهڻي ڪتل پرت سان ڍڳها گگها. ڏاندن تي وڏا ٻورا رکيل، جن ۾ ڏاس جا وٽيل رَسا پيل. ننيڙا ٻار ڏاندن تي چڙهيل. مائٽن کي سنها لڪڻ هٿ ۾ جن سان ڏاندن

ڪي هڪليندا پئي آيا ۽ سُريلو "هِي هُون" جو آواز پئي ڪيائون. شڪلين جا سهڻا ۽ شاندار بدن جي بيهڪ ٺاهوڪي."[3]

جمال ابڙي جي ڪهاڻي "سِينڌ" ۾ سماج جو اهو رخ ڏيکاريل آهي، جتي غيرت جي ڪري انساني جانيون ڪُٺيون وينديون آهن. جتي ڪارو ڪاريءَ جي نالي ۾ ڪيترين ئي بي گناهه ۽ معصوم عورتن جون سسيون ڪهاڙين جي ور چاڙهيون وينديون آهن. ڪيترين ئي معصوم نياڻين جا لاش بي لباس رستن تي اڇليا ويندا آهن. ڪيترن ئي بي گناهه مردن کي ان انسان دشمن رسم جي نالي ۾ ڇيپاٽيو ويندو آهي. پيار ۽ محبت جي نالي کي پسند نه ڪندڙ ماڻهو دولت جي پوڄاري، زمينن مٿان معصوم ماڻهو قربان ڪندڙ ڪنهن ظالم انسان کان گهٽ نه هوندا آهن. سماجي حقيقت نگار سماج جي مڪروهه شڪلين کي ان ڪري به پيش ڪندا آهن، ته جيئن پڙهندڙ جي دل ۾ مظلوم بابت احساس جاڳائي سگهن ۽ ظالم خلاف نفرت اڀاري سگهن. "سينڌ" جو هيءَ منظر دردناڪ ته آهي، پر جمال ان ڪردار سان پڙهندڙ جي همدردي اڀارڻ لاءِ جيڪا ڪاريگري ۽ منظرنگاري ڪتب آندي آهي، تنهن جو مثال ناهي:

"گهر ٻاهران مٽي ۽ ڌڌڙ ۾ ڪارا ڳُنڊيل وار، چوٽي سِينڌ سميت ڌوڙ ۽ جَهڪ ۾ پئي لٽڙيا. اندر پنگي ۽ ڊاڪٽر، مڪين جي پون پون. ننگو لاش، اگهاڙي ڇاتي. سنڌ جي جائي، ڪنهن جي لڄ، سڀ جو ننگ، ست ڌارين آڏو ننگي پئي هئي. هٿ رونبڙا، پير ڦٽيل، اکيون حيرت، حسرت ۽ هيبت کان ڦاٽل. سباجهي سدوري، سگهڙ، ڪونئرو ڪسٽي، پيار جي راهه ۾ هڪ ٻي قرباني. ڪسڻ قبول ڪيائين، سينڌ جي پت نه وڃايائين. ٽڪڙا ڏئي چار آڱريون سينڌ تي رکي انجام ٻڌائين. پر ٽڪڙا ڪهاڙين جي ڪڙڪن ۾ بدلجي آيا. آڱريون ڪپجي ويون، سينڌ ڳُوڙجي وئي."[4]

اسان جي سماج ۾ عورت عزت آهي، دولت سمجهي ان جي حفاظت ڪئي ويندي آهي، پر کي ڪڏهن به محبت جي لائق نه سمجهيو ويو آهي. ان جي خواهش يا خوشيءَ جو ڪنهن کي خيال نه آهي. ڌيءَ يا پيڻ ياءُ يا پيءُ لاءِ دعائون گهرندي آهي، انهن جا ڳيچ ڳائيندي آهي، پر اهي ئي رشتا سماجي دٻاءَ ۾ اچي، پنهنجي ان نياڻيءَ

ڪي غيرت جي بيڪار تصور تحت ڪماڙين سان ڳيا ڳيا ڪري ٽا ڇڏين. بلڪل ائين جمال ابڙي هن ڪهاڻيءَ ۾ پيءُ ۽ ڌيءُ جي رشتي وچ ۾ موجود ان المناڪ واقعي کي چٽيو آهي. جنهن ۾ پيءُ کي ڌيءَ سان محبت نه پر پنهنجي عزت جي لڳل آهي. غيرت مند پيءُ، پنهنجي عزت جو پاند ڌيءُ جي رت سان ٿو ڌوئي. جمال ابڙي ان نُڪتي کي به ڪمڙي نه نزاڪت سان چٽيو آهي:

”هو ابي جائو امڙ جي رت مان نهيل ۽ کير تي تاتيل، جنهن لاءِ نندي هوندي کان الله ڏيندو ادل کي... ڳايو هئائين... بي غيرت پيءُ جنهن غيرت مان پيءُ ماري هئي، هٿ ڪڙيون هوندي ايئن ڳاٽ جهليو بيٺو هو. ڄڻ ڪوٽ ڪٽيو هئائين.“[5]

جمال جي ڪهاڻي، حقيقت نگاريءَ ۽ سماجي حقيقت نگاريءَ جون سرحدون ملائي ٿي ڇڏي. هو سماج جي تصويرڪشي ڪندي ڪندي، اوچتو هڪ اهڙي صورتحال، ردعمل يا نفرت تي ٻڌل جذبو اڀاري ٿو وجهي، جو پڙهندڙ بغاوت تي لهي ٿو اچي. مثان وري هو سڌيءَ ريت سماج جي پيڙهيل طبقن جو پرجهلو ٿي ٿو بيهي. عورت اسان وٽ سڀ کان وڏيڪ ظلم ۽ ڏاڍ جو شڪار ٿيندڙ ڪردار آهي، جمال ان کي هيرو طور ڪڍي ٿو اچي. پيراڻي هجي يا سينڌ، ٻنهي ڪهاڻين ۾ فقط سندس بيان جو انداز خوبصورت آهي، پر ٻنهي ڪهاڻين ۾ عورتن سان ٿيندڙ ناانصافين جو بيان به سهڻي نموني ڏنل آهي. سماج ۾ عورتن تي ڏاڍ ڪيئن ٿو ٿئي، عورتون روين جا تير ڪيئن ٿيون سهن، ڪٽنبي زندگيءَ ۾ انهن کي گهٽ درجي تي ڪيئن ٿو ڏنو وڃي، لاچاريءَ ۽ بيوسيءَ جا سمورا منظر جمال نهايت عورت دوست فڪر رکندڙ فنڪار طور پيش ڪيا آهن. جمال جون ڪهاڻيون فڪر سان گڏ فني لحاظ کان به لاجواب آهن. سينڌ ۾ منظر نگاري سان گڏ خوبصورت استعارن ۽ تشبيهن جي پڻ گهڻائي ملي ٿي:

”ٽڪل ٽڪل پيلي زندگي ائين ٿي ويئي جيئن آرهڙ جون ٻٽون. هر صبح ۾ سانجهيءَ جي گهُٽ هئي ۽ هر سانجهيءَ ۾ صبح جو سُور هو. نار جي لوٽي هئي، ڳچيءَ ۾ رسو، کوهه ۾ گهوٽا ۽ رات جو رينگٽ.“[6]

ان کان پوءِ جمال ابڙو جي ڪهاڻي ”شاهه جو ڦر“ هڪ معصوم نينگر وسيلي سماجي اڻ برابري يا نهيل ٽڪيل سماجي ننڍ وڏائين جي معيارن کي للڪاري ٿي. بظاهر هيءَ ڪهاڻي بيحد سادي لڳندي، پر ان جي گهرائيءَ ۾ وڃبو ته اها بيحد فڪر

انگيز پيد ياوَ ۽ نندپوڙائيءَ جي فرق کي هٿي وٺائيندڙ ڪردارن لاءِ لوڻي واري لپاٽ آهي. سنڌي سماج ۾ صدين کان وٺي، سيد کي بيحد عزت ۽ احترام جي نگاهه سان ڏٺو ويندو آهي. سادات هجڻ سبب فقط ذات جي ڪري، ماڻهو کين بيحد عزت ڏيندا آهن. پر ڪم، ڪردار، محنت ۽ پورهيي بجاءِ فقط ذات جي بنياد تي ملندڙ عزت جيئن ته مفت ۾ ملندڙ عزت آهي، تنهن ڪري اڪثر ماڻهن لاءِ اها نهنائي بجاءِ تڪبر ۽ وڏماڻهپائيءَ جو سبب بڻجيو وڃي. اهو تڪبر ڪڏهن ڪڏهن ان درجي کي ڇهڻ لڳندو آهي، جو اهي باقي ماڻهن کي گهٽ ذات سمجهي يا درجي ۾ پاڻ کان ڪمتر تصور ڪري، سندن تذليل کي پنهنجو حق سمجهندا آهن. ڪهاڻي ”شاهه جو قُر“ ان ئي پسمنظر کي اعليٰ ۽ ڇهندڙ انداز ۾ بيان ڪري ٿي. ٻن ڪردارن جي تضاد سان، هيءَ ڪهاڻي اعليٰ ۽ ادنيٰ جي هلندڙ سطحي سماجي تصور تي هڪ ڀرپور چوٽ آهي. هڪ متڪبر سيد غريب ماڻهن کي ڪيئن ٿو پير جي مٽي سمجهي ۽ انهن ئي پيرن سان کين لتاڙڻ لڳي، هيءَ ڪهاڻي ان کي بيان ٿي ڪري. هن ڪهاڻيءَ ۾ پيرل شاهه، هڪ معصوم ۽ ڪم ذات سمجهي ويندڙ ممڙي سان جيئن پيش اچي ٿو تنهن بعد ممڙي اعليٰ ذات ۽ پيرل شاهه ڪم ذات لڳڻ ٿو لڳي. جمال غيرمحسوس طريقي سان ڪردارن جا مقام بدلايو ڇڏي، ۽ وحشت ۽ درندگيءَ جا منظر ان طرح بيان ڪريو ڇڏي، جڻ هو ڪجهه ٻيو ڏيکارڻ چاهيندو هجي –يعني طبقاتي تفاوت.

> ”پيرل شاهه ڪو شهر جو ڇڱو مڙس ڪو نه هو پر سڀ ڪيس سائين پيرل شاهه چوندا هئا. سيد جو سڏائيندو هو ! ڳوٺ جي ٻَرِيي مڙس کي ته ڪو ليکيندو ئي ڪو نه هو. هو غريب پنهنجي مٽي ڪنهڻ ۾ پورو هو. پيرل شاهه کي ته جڻ سرڪار دوجهان وٽان سرٽيفڪيٽ مليل هو ته تون ڪو افضل ۽ اعليٰ آهين. بوڪڙو مُلان به سندس هٿ چمندي ڏاڙهي پيا ڏڪائيندا هئا.“(7)

ڪهاڻيءَ ۾ ننڍڙي مريم، جنهن کي هر ڪوئي ”ممڙي“ جهڙي نالي سان سڏي ٿو ڳوٺ جي هر ماڻهو کي ماما ماما چئي پئسو گهرندي ڏسجي ٿي. هڪ ڏينهن هن ڳوٺ جي هڪ معتبر ڪردار پيرل شاهه کي ”ماما“ چئي خيرات گهري، پيرل شاهه کي ممڙي جو ماما چوڻ سخت ناگوار لڳو. جڻ پيرل شاهه جي عزت گهٽ ٿي وئي هجي، جڻ هو سيد مان ڪم ذات ٿي ويو هجي. هن کي سخت بڇان لڳي. اها بڇان هن معصوم نياڻيءَ تي لتن ۽ مڪن سان ظاهر ڪرڻ شروع ڪئي. هو رڙيون ڪري، چوڻ لڳو

تہ: 'امڙ ٿي اهلبيت کي مامو ڪري'!جمال جي پيش ڪش ڏسو:

"اڄ ممڙي ويچاريءَ کي پئسو ڪو نہ مليو هو. پريان پيرل شاهہ پئي آيو. ڀرپائين تہ هيسجي وئي، پر پوءِ ٻانهن سڌي ڪري نيڙو هٿ وڌائي، ڪنڌ لاڙي، ايلاز سان چيائين: "ماما پئسو ڏي!" شاهہ کي جڻ تہ ٽاڀو اچي ويو !ٻانهون لوڏيائين. متو لوڏيائين، ڪنڌ اچا بہ متيرو ڪيائين، 'ماما!' شاهہ جي گِڦ وهڻ لڳي..."

'امڙ ٿي اهلبيت کي مامو ڪري!' هڪڙي ئي لت سان ممڙي ليٽڙيون پائيندي وئي. ڪائنس هڪ دانهن نڪتي "شائين!" شاهہ سڄو ڪاوڙ ۾ پئي ڏڪيو. چئن ڄڻن ٿي جهليس پئي، "اهلبيت کي مامو اهلبيت کي..."[8]

جمال جي ڪهاڻي "خميسي جو ڪوٽ" پڻ ڳوٺ جي ماحول جي عڪاسي ڪندڙ هڪ زرعي سماج ۾ رهندڙ هيٺئين طبقي جي، غربت جي لڪير کان بہ هيٺ جيئندڙ ٻار جي ڪهاڻي آهي. هن ڪهاڻيءَ جو مرڪزي ڪردار هڪ ننڍڙو غريب ڏراڙ آهي. غربت جي حد اها آهي جو نہ تن مٿان اوڍڻ لاءِ ڪپڙي ٽڪر اٿس ۽ نہ علاج لاءِ پئسو. هن جي والدين وٽ پنهنجي ٻار مٿان روئڻ ۽ پوڳڻ کان سواءِ ڪجهہ ڪونهي. معصوم خميسو پيرين اگهاڙو مال چاريندو رهي ٿو ۽ ايندي ويندي سان مسخري پڻ ڪندو رهي ٿو. هن جي اها دلچسپ ۽ کل مک طبيعت، هن کان دنيا جون مشڪلاتون وساريو ڇڏي. پر جي هن کي ڪجهہ ياد بہ هجي ها، تڏهن بہ وٽس نہ گرميءَ جي بچاءَ جو ڪو بندوبست هو نہ سيءَ کان محفوظ رهڻ لاءِ ڪو گرم لٽو. سندس خاڪو جمال هن ريت پيش ڪيو آهي:

"ننڍڙو يارهن سالن جو خميسو اڳيئي مال وٺيو ٻوڙن ۾ بيٺو هوندو هو. کيس خميص (قميص) ڪا نہ هئي، پر هڪ ٽڳڙين نڪتل گرم ڪوٽ پيو هوس. ڪاري گوڏ ۽ مٿي تي ميرو ڪپهہ جو ٽوپ ۽ مٿر بہ ماڪ سان ڇانيا پيا هوندا هئا. ٻئي هٿ ڪڇن ۾ وجهي، پيرن اگهاڙو پاڻ کان ڏگهي لٺ کنيو. سوڙهو ٿيو بيٺو هوندو هو. سندس ڪاڏي پئي ڪڙڪندي هئي. مون کي ڏسي دانهن ڪندو هو.. ها مُلان!"[9]

غربت، بيماري ۾ علاج لاءِ پريشان ۽ ماني ڳپي لاءِ سرگردان ماڻهن جي زندگي ”خميسي جو ڪوٽ“ جو بنيادي موضوع آهي. غربت ماڻهو کي بي موت ماري ڇڏيندي آهي، ۽ بيماري بنا علاج جي مهينن جا مهينا پيڙهيندي رهندي آهي. معصوم خميسي جو ڪردار اها وارتا بيان ٿو ڪري. جمال جي لکڻين جي هڪ خاص خوبي ان ۾ موجود اثر انگيزي، ٻوليءَ ۽ بيان جي ڪشش آهي. هو ڪهاڻيءَ ۾ لفظن سان جيڪو تاثر پيدا ڪري ٿو اهو ڪهاڻيءَ جي جان بڻجي پوي ٿو. پڙهڻ دوران اهي منظر ائين ٿا پائنجن جهڙو اکين آڏو اپري بيٺا هجن يا پڙهندڙ اتي خود موجود هجي. خميسي جي ڪوٽ ۾ به منظر نگاريءَ سان سماج ۾ موجود غربت ۽ بدحاليءَ جي جيڪا تصوير چٽي اٿس، ڏسڻ وٽان آهي:

”مان خميسي جي گهر وٽان لنگهيس. چنل کٽ تي اُس ۾ پراڻي رلي هيٺان ويڙهيو سيڙهيو پيو هو. ماڻس ڇيٽا ڪيندي چيو”مال وٺي موٽيو آهي ته ٻيڙو ٿي ڪريو آهي. ٽُڪر به نه کاڌائين. مهيني کان ٽيئڙ ٿو اچيس. ملان نورل کان ٻڌايو به هومانس. مون به رلي مٿي کڻي ڏٺو. انهي ڦاٽل ڪوٽ ۾ پيرين اگهاڙو خميسو پيو هو. سندس ڪارو رنگ اجا به ڪارانجي ويو هو. اکيون ڳاڙهيون ۽ سندن مغز باهه. سندس ڪليل وات مان گجي ٿي وهي...“

”مون دانهن ڪئي. ماڻس پڇندي آئي... پٽس کي گهرايو ويو. اسپتال ڇهه ميل پري هئي. ڊاڪٽر خرچي به وٺندو هو. چوڪر گهڙين جو مهمان هو. مون پنهنجو ڪوٽ لاهي، مٿانئس وڌو.“(10)

خميسي کي جيئري ته پائڻ لاءِ ڪپڙو به ميسر نه هو پر مرڻ کان پوءِ ان لاءِ ان ڪري ڪپڙن جي ضرورت پئي ته تڙ ڏيڻ واري کي اهي ڪپڙا لازمي ڏيڻا هوندا آهن. جيڪو دفنائي يا تڙ ڏئي، ان کي به پئسا ڏوڪڙ ڏنا ويندا آهن. اهو ڪم خاص ڪري ڳوٺ جي ملان جي حوالي هوندو آهي ۽ باقي ڪجهه غريب ماڻهو ان کي ڪفن دفن ڪري پنهنجو فرض نڀائيندا آهن. جمال جي انهن سيني رسمن تي گهري نظر آهي.

”خميسي کي ملان وهنجاريو. ميرو ڪوٽ لاهي نئون ڪپڙو ويڙهيو. مون عطر به آندو. سندس ننيڙا ڏند اجا به ٿڌ جي شڪايت ڪري رهيا هئا. ڪيس سڌو سنئون کٽ تي سمهاريو ويو. سيني قطار ٻڌي. ملان الله اڪبر

چيو. مون وارو ڪوٽ ملان ڪنيو. ٻئي ڏينهن خميسي جو ننڍو ڀاءُ مهر ڏاند
وٺيو بيٺو هو. ڪيس اهو ئي خميسي وارو ڪوٽ پيل هو.“[11]

مطلب تہ غريب جي زندگي نسل در نسل ساڳي ئي رهندي اچي ٿي. بک ۽ بيماري هن جي مقدر جو حصو آهي. فقط ڪردار بدلجي وڃن ٿا، خميسي جي جاءِ ان جو ڀاءُ ٿو والاري، نہ تہ هن جو ڪو پٽ والاري ها. اها ئي ڪهاڻي آهي، جنهن طرف جمال تڪليف ۽ طنز سان ڌيان ڇڪائڻ چاهيو آهي. هڪ معصوم ٻار جو موت بہ سماج جي ريتن رسمن ۽ بي حسيءَ کي لوڏي نہ سگهيو.

جمال جون ڪهاڻيون مختصر آهن، پر پاڻ ۾ پورو سماج سمائي رکن ٿيون. جمال ادب ۾ هڪ نئون موڙ پيدا ڪيو آهي. هن سماج جي مسئلن کي گهرائيءَ سان ڏيکارڻ ۾ ڪا بہ ڪسر نہ ڇڏي آهي. هو سماج جو عڪس ڇٽيندر مصور هجڻ سان گڏ نئون سماجي ڍانچو جوڙيندڙ آرٽسٽ بہ آهي. جمال جي خمير ۾ سماج جي صداقت شامل آهي. ان ڪري هو اها سچائي پيش ڪرڻ ۾ ڪيٻائي نہ ٿو پر ڌاهپ سان پيش ڪري ٿو. جمال جي ڪهاڻي حقيقت جو بيان آهي، پر اصلاحي نہ آهي. ان ۾ انقلابي عنصر آهي. جمال جي ڪهاڻي ”هو حر هو“ انگريز دور جي هڪ مزاحمتي تحريڪ تي مبني آهي، جنهن ۾ حرنِ ۽ انگريزن جي جنگ جو قصو ڏيکاريو ويو آهي. هن حرن جي بهادريءَ کي مثال ڪري پيش ڪيو آهي. ڇو تہ انگريزن خلاف سنڌ جي پنهنجي مقامي مزاحمت حر تحريڪ ئي هئي. پير پاڳاري کي گرفتار ڪري قيد ڪيو ويو ۽ بعد ۾ ڦاسي ڏيئي شهيد ڪيو ويو. ان واقعي خلاف سڄي سنڌ ڀڙڪي اٿي. حر جيڪي پير پاڳاري جا مريد تہ هئا، پر هن جي مزاحمتي تحريڪ جا انقلابي سپاهي بہ هئا، تن ان واقعي تي شديد ردعمل جو اظهار ڪيو. انگريزن حرن کي چِٿڻ لاءِ هر قسم جون ظالماڻيون ڪارروايون ڪيون. گهر ساڙيا ويا، مرد، عورتون، ٻار گرفتار ڪيا ويا. نياڻين جون عزتون بہ محفوظ نہ رهيون. اهو سڀ ڪجهہ سَهندي بہ حرن انگريزن سان پنهنجي نفرت ۽ ويڙهہ جاري رکي. هن ڪهاڻيءَ ۾ اهو ئي قصو ڪجهہ سڌو تہ، ڪجهہ علامتي طرح ڏيکاريو ويو آهي. هن ڪهاڻيءَ جو هيرو خيرو آهي. انگريزن وڏن وڏن بهادر ماڻهن کي ماري ڇڏيو هو پر خيرو پنهنجي بهادريءَ ۽ حرفت سان وڙهندو رهيو ۽ بچي ويو. انگريز ملڪ ڇڏي ويا، پر خيري تان ڏوهہ نہ لٿا. خيري کي وڏا وڏا وڪيل، قانون قاعدي جا ماهر بہ ڪم نہ آيا. بهرحال خيري تي حملو ٿيو. هو بهادريءَ سان وڙهيو پر بم جو شڪار ٿي شهيد ٿي ويو. انگريزن جي وڃڻ کان پوءِ خيري معافي تلافي لاءِ بہ ڪوشش

ڪئي، پر ڪيس اها بہ نہ ملي ۽ پاڻ ڪي پوليس حوالي هن بہ نہ ڪيو. ايئن مقابلو ڪري شهيد ٿيو. جمال هن ڪهاڻيءَ ۾ خيري جي حق ۾ ڳالهائي ٿو:

”هن دلير مڙس ۾ وڏي تبديلي آئي. فرسٽ ڪلاس ڳاڙو رزرو ٿيو. هڪ بارعب شخص ڪراچي ڏانهن سفر ڪندو نظر آيو. ڪير چوندو تہ هو مشهور ڌاڙيل خيرو خاصخيلي هو. وڏن وڪيلن سان سندس ملاقات ٿي. ڇا پيش پوڻ سببان سندس ڏوهہ معاف ٿي سگهيا ٿي؟ ”خوني ۽ معافي“؟ پوڙهن قانوندانن پنهنجي ٽڪل منهن ۾ گهنج آڻي چيو. ”قانون ۾ اهڙي ڪابہ گنجائش ڪانهي. قاعدو ڦري نہ ٿو سگهي. خدا توبهہ قبول ڪري سگهي ٿو سرڪار نہ.“[12]

جمال ابڙي جي ڪهاڻي ’پشو پاشا‘ پنهنجي دور جي منفرد ۽ انقلابي ڪهاڻي آهي. هيءَ صحيح معنيٰ ۾ سماجي حقيقت نگاريءَ تي ٻڌل، سياسي شعور سان ڀرپور ڪهاڻي آهي. ’پشو پاشا‘ هڪ باغي ڪردار آهي، ۽ جيئن جمال پنهنجي هر ڪردار جو تعارف ضرور ڪرائيندو آهي، پشو جو تعارف بہ هنن لفظن ۾ ٿو ڪرائي:

”سندس اٿڻ ويهڻ، کائڻ پهرڻ، ڳالهائڻ ٻولهائڻ سڀ کُهرو هو. جيڪي آيس، منهن تي وهائي ڏيندو. مڙڻ وارو مڙس ئي نہ هو. هڪ دفعي هتو تتو رئيس گل خان جي اوطاق وٽان گذريو. اچ ڪان ساهہ ٿي ويس. نہ ڪيائين هَم نہ تم، سڌو وڃي رئيس جو گلاس کنيائين. سين گهٽو ئي ’متان متان‘ ڪيس، پر هي يار ہ ٿي گلاس چاڙهي ويو. اتي ئي گلاس اونڌو ڪري چيائين تہ ”ادا ڇو ڪو ڇُهڙي جو گلاس هو ڇا؟“[13]

پشو پاشا جي پهرين بغاوت اها ئي هئي. رئيس جي گلاس ۾ پاڻي پيئڻ ۽ پوءِ ان تي اهڙو خطرناڪ جملو چوڻ ـ ظاهر آهي تہ اهڙي ڪردار کي سئو تڪليفن کي منهن ڏيڻو پوندو آهي، ۽ سنڌ جي طاقتور وڏيراشاهي، پشو پاشا جو جهڙيءَ ريت گهيرو سوڙهو ڪندي ڏيکاريل آهي، سو جمال جو ئي ڪمال آهي. پشو پاشا هارين، ڌراڙن، غريب ڳوٺاڻن ماڻهن ۾ سجاڳي آڻڻ جي ڪوشش ڪندڙ هڪ خودرو انقلابي آهي. هو ڪو ايترو گهڻو پڙهيل نہ آهي، پر منجهس ظلم کي ۽ ظالم کي سمجهڻ جي مڪمل صلاحيت آهي. ان ڪري هو سماج ۾ تبديلي ۽ نئون نظام آڻڻ لاءِ ماڻهن کي جاڳائڻ جو جهنڊو بلند ڪري ٿو. پهرين اهو ڪردار ظلم خلاف قانون جو سهارو وٺڻ جي

ڪوشش ڪري ٿو پهچ وارن جي مدد گهري ٿو پر جلد سمجهي وڃي ٿو ته، اهي بااثر ماڻهو ۽ وڏيرا شاهي هڪ ئي نظام جا به نالا آهن. ان ڪري هاڻ ان وٽ وڏو هٿيار عام ماڻهو ئي هئا، جن کي پنهنجي حقن کي حاصل ڪرڻ لاءِ وڙهڻ لاءِ تيار ڪري ۽ ڪامورن جي غلامي مان نڪري اچڻ جي تحريڪ هلائي. ان مقصد لاءِ هو هم خيال ساٿين جو جٿو تيار ڪري ۽ ظلم خلاف آواز اٿارڻ لاءِ هڪ پشو مان ڪيترائي پشو تيار ڪرڻ جي ڪوشش ٿو ڪري، پشو هڪ انوکو انقلابي ڪردار آهي، جنهن ۾ جمال پنهنجي تخيل جو انقلابي داخل ڪيو آهي. هن ٻڌايو آهي ته هيٺا ماڻهو به سجاڳ ٿين ۽ متحد ٿين ته طاقتور ٻڻجي سگهن ٿا. هيءَ ڪردار "ماءُ" ناول جي هيرو پاويل جون سڪون ٿو لاهي. پشو پاشا مڪمل طور تي سماجي حقيقت نگاريءَ تي ٻڌل ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ ڪردار ظلم خلاف بغاوت ڪن ٿا ۽ ليکڪ ڪين فڪر جي طاقت سان توانائي بخشي آهي. جيتوڻيڪ سياسي تحريڪن ۾ اهڙا ڪيئي ڪردار ملي ويندا، جن ۾ پشو پاشا جون جهلڪيون ڏسي سگهجن ٿيون، پر جنهن زماني ۾ هيءَ ڪهاڻي لکي وئي، ان زماني جي پس منظر کي ڏسجي ٿو ته جهڙوڪ هيءُ هڪ خيالي ڪردار محسوس ٿيندو.

جمال ابڙي جون ڪهاڻيون فني حوالي سان تمام گهڻيون اثرائتيون آهن. ان جا پلاٽ سادا ۽ ٻولي، منظرنگاريءَ سان ڀرپور ملندي. هو مختصر مڪالما ڪم آڻي ٿو. جملا ننڍڙا پر دل ڇهندڙ آهن. واقعا ۽ ڪردار هڪ ٻئي سان گهري نموني جڙيل ملندا. هو ڳالهين ۽ واقعن کي منجهائڻ بجاءِ سڌيءَ ريت اظهاري ٿو. هن جي هر ڪهاڻي ڪنهن ڪردار وسيلي کُلي ٿي. سندس پيشڪش ڪرداري ڪهاڻين واري آهي، جنهن ۾ بنيادي اهميت ڪردار کي حاصل هوندي آهي.

جمال جا اڪثر ڪردار تمام جذباتي آهن. طبيعت ۾ به تکا ۽ تيز ڏيکاري ٿو اهڙين ڪرداري ڪهاڻين ۾ شاهه جو قبر، خميسي جو ڪوٺ، منهن ڪارو وغيره اهميت رکن ٿيون. جمال جي ڪهاڻي پشو پاشا ته نج سماجي حقيقت نگاريءَ تي ٻڌل ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ ڪردار سماج کي بدلائڻ جو خواب ڏسي ٿو ۽ هر قسم جي ننڍ وڏائيءَ جي خلاف آهي. البته ڪردار جي طبيعت جي کهرائي، پشو پاشا ۾ به قائم آهي.

نتيجو: جمال ابڙو انسان پرستيءَ سان گڏ انسان شناس ليکڪ هو. جنهن انسانيت جي روح کي پنهنجي مشاهدي جي آڌار تي پرکيو ۽ سجاتو آهي. وڏيري ۽ ظالم سماج سان ڀرپور نفرت ڪندڙ فرد هو. هن ڏتڙيل عوام کي جذهن به ڪنهن ڏکئي وقت،

مصيبت ۽ ظلمن هيٺ ڏنو آهي ته، ان جي عڪاسي پنهنجي تحريرن ۾ ڪئي آهي. اها پيڙا هن قلم ذريعي بيان ڪئي . سندس ڪهاڻين جي روشن خيال فڪر جو رُخ اهو آهي ته، هو موجوده سماج جي مُدي خارج فڪر کي قبول نه ٿو ڪري، جتي انسانيت جي عزت ئي نه رهي آهي. ان سماج کي قبول نه ٿو ڪري پر ان کي مئل سماج ٿو سمجهي. جمال ابڙو ان دور جو ليکڪ آهي، جنهن دور ۾ ادب پنهنجو پاند داخلي موضوعن مان ڇڏائي، سماج جي خارجي پهلوئن جي عڪاسي ڪرڻ کي پنهنجو مقصد ڪري ڪنيو.

حوالا

1. عرساڻي، شمس الدين، ڊاڪٽر، ”آزادي کان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر“، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو، 1982ع، ص: 226.
2. ابڙو جمال، ”پشو پاشا“، ورسٽي پبليڪيشن، ڪراچي، 2015ع، ص: 36.
3. ابڙو جمال، ڪهاڻيون“ شخصيت، مضمون“، ڪراچي، ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ، 1992ع، ص: 35.
4. ابڙو جمال، ”پشو پاشا“، ورسٽي پبليڪيشن، ڪراچي، 2015ع، ص: 97.
5. ساڳيو ص: 98.
6. ساڳيو ص: 96.
7. ابڙو جمال، ”ڪهاڻيون شخصيت، مضمون“، ڪراچي، ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ، 1992ع، ص: 39.
8. ساڳيو ص: 39.
9. ساڳيو ص: 70.
10. ساڳيو ص: 71.
11. ساڳيو ص: 71.
12. ساڳيو ص: 55.
13. ساڳيو ص: 77.